

Etkinlikler - Voyvoda Caddesi Toplantıları 2003-2004

Cumhuriyet Döneminde Yoksulluğa Bakış

Ayşe Buğra

Sosyal politikayla ve yoksulluğa yönelik önlemlerle ilgili çalışan birinin, yoksulluğun nasıl algılandığına bakmasının son derece yararlı ve hatta gerekli olduğunu düşünüyorum. Bu alanda çalışırken de, kendinizi yalnızca sosyal bilimlerin farklı disiplinleri arasında değil, aynı zamanda sosyal bilimlerle tarihin, hatta sosyal bilimlerle edebiyatın keşiştiği bir alanda bulabiliyorsunuz.

Benim okuduğum yoksulluğa nasıl bakıldığıyla ilgili en etkileyici kitap, Polonyalı bir tarihçinin, Bronislaw Geremek'in, yazdığı bir yoksulluk tarihi. Kitap 1974'te Lehçe yayımlanmış, 1990'larda yoksulluğun tüm dünyada göz ardı edilemeyecek bir sorun haline gelişiyle birlikte birkaç farklı dile çevrilmiş. Yazar bu kitapta aşağı yukarı son bin yıldır yoksulluğa bakışımızın ve yoksullukla ilgili aldığımız sosyal politika önlemlerinin çok fazla değişmediğini yazıyor. Ancak bu alanda geleneksel toplumlarla modern toplumlar arasında önemli bir fark olduğunu da işaret ediyor. Geremek'e göre geleneksel toplumlarda yoksulların toplumda tartışılmaz bir işlevleri ve bu işleve bağlı olarak bir yerleri vardır. Bu, zenginlerin sadaka vererek ruhlarının selametini kurtarmalarına yönelik bir işlevdir.

Ortadoğu toplumları üzerine son zamanlarda yapılan araştırmalarda da buna benzer bazı noktalara dikkat çekilmektedir. Örneğin, İslam'daki zenginliğin sadaka ve zekât yoluyla zenginden fakire doğru dönen hareket için "temizlendiği", eğer bu hareket olmazsa zenginliğin temiz olmayacağı ve sahibine hayır getirmeyeceği düşüncesine işaret ediliyor. Bu düşüncenin de, yoksula toplumda bir işlev vermediği ve yoksulun toplumsal konumunu sağlamlaştırdığı söylenebilir.

Batı'nın gelişmesine baktığımızda, aşağı yukarı 16. yüzyıldan itibaren, modern kapitalizmin ortaya çıkmasıyla beraber, bu tür inançların ortadan kalktığını ve yoksullara büyük ölçüde ucuz emek olarak bakıldığını, toplumdaki işlevlerinin de, bu doğrultuda, emek merkezli, çalışma merkezli bir değerler sistemi içinde tanımlandığını görebiliyoruz. Bu tanım doğrultusunda, çalışmayan, ucuz emek olarak istihdam edilmeyen yoksul, biraz ürkütücü, rahatsız edici, korkutucu bir varlık olarak ortaya çıkıyor ve modern toplumların yoksulluk tarihinde bu rahatsızlıkla, yoksulun varlığından kaynaklanan tedirginlikle, korkuyla baş etmek için birtakım stratejiler kullanıldığı görülüyor. Bunlardan biri, insanların yerlerinden oynamalarını önlemeye, yerinden oynayanı da bir yerlere kapatmaya yönelik bir strateji olan tecrit. Fiziksel tecridin yanında bir de kategorize etme, istatistiksel olarak birtakım sınıflandırmalara tabi tutma gibi fiziksel olmayan tecrit yöntemleri de söz konusudur ve bunlar da yoksulun varlığından kaynaklanan rahatsızlığın giderilmesinde önemli bir yöntem olarak ortaya çıkar.

Gene de yoksullar, olmadık yerlerde olmadık biçimlerde insanın karşısına çıkmaya devam ederler. İşte o zaman başka bir yöntem gündeme gelir: suçlama. Yoksul, yoksulluğundan ötürü suçlanır, içinde bulunduğu durumun kabahati yoksula yüklenir. Suçlama olmazsa devreye inkâr girer ve yoksulluğun aslında çok da önemli bir sorun olmadığı, belirli durumlara mahsus olduğu, toplumun bütününe de çok ilgilendirmediği söylenir.

Batı'da yoksulluk tartışmalarının tarihiyle ilgili literatür, bu stratejilerin sistematik olarak uygulanmış olduklarını göstermekle birlikte, yoksulluğun ciddi bir sorun olarak, devlet müdahalesini, sosyal politika önlemlerini gerektiren bir sorun olarak kabul edildiğini de göstermektedir. Batı'da yoksulluğa yönelik sosyal yardım politikalarının, modern kapitalizmin ortaya çıkışından itibaren gündeme geldiği, hatta sosyal politikanın yoksulluk sorununun ele alınışıyla birlikte ortaya çıktığı ve biçimlendiği görülmektedir. Yani yoksulluk, bugünün gelişmiş Batı ülkelerinin tarihi içinde sosyal politikanın ilk ele aldığı sorundur ve yoksulluğa yönelik önlemler sosyal politikanın ilk basamağını oluşturur. Daha sonra, çalışanların, yaşlılık, sakatlık, işsizlik gibi risk durumlarında güvenceye alınması için gündeme gelen sosyal güvenlik politikaları ortaya çıkar, ancak yoksul yardımı bunlardan önce devreye girer.

Türkiye'deki durumun ise, bundan oldukça farklı olduğu, yoksullara yönelik sosyal yardımı politikalarının ancak yeni yeni gündeme gelmeye başladıklarını görebiliyoruz. Bugün üzerinde duracağım tek parti döneminde, yoksulluğun, devletin üstlenmesi gereken, çözümü için bir şeyler yapması gereken bir sorun olarak görülmediği ortaya çıkıyor. Büyük bir bölümü "devletçi dönem" olarak bilinen ve sefaletin göz ardı edilemez boyutlarda olduğu bu dönemin yoksullukla ilgili tartışmalarında, ilk sorulan soru "Devletimiz nerede?" değil "Zenginlerimiz nerede?" olur.

Sosyal politika sürecinin Cumhuriyet döneminin tamamına yansıyan bu ilginç özelliği, devletin sosyal yardım konusunda bir sorumluluk almaktan kaçınması, yoksulluk sorununun geleneksel değil modern bir yaklaşımla ele alınışıyla birlikte yer alır. Zaman zaman yoksullukla baş etmek için uygulanan eski stratejilerden övgüyle bahsedilir, "yardımlaşma geleneğimiz"e, "vakıflarımız"a atıflar yapılır,

ama sonunda modern yaklaşımların gerekli olduğu söylenir. Çağdaş yaklaşımları geleneksel yaklaşımlardan ayıran temel özellik, emeğin temel değer, tembelliğin de temel ahlaki zaf olarak görülmesidir. Örneğin, II. Dünya Savaşı sırasında, açlığın en yoğun olduğu bir dönemde bile, imarethaneden yemek alan çocukların durumu çok büyük bir üzüntü yaratmaktadır, çünkü bu çocuklar “mukaddes çalışma şevkini kaybetmiş insanlardan örnek” almaktadır. Aynı şekilde dilencilüğün müthiş bir ahlaksızlık, ruh yozlaşması, ruh çöküntüsü durumu olarak ele alınması da bu modern söylemin içine oturtulabilir.

Yoksullarla ilgili tartışma ortamını incelenirken, sorulması gereken önemli sorulardan biri, Cumhuriyet'in kurucuları yoksullukla nerede ve nasıl karşılaştıkları sorusudur. Cumhuriyet'i kuranların, yoksulla, kendi yaşadıkları yerde önelirine çıkıp kendilerini tedirgin eden biri olarak karşılaştıkları söylenemez. Onların karşılaştıkları yoksulluk, köyündeki köylünün durumudur ve Anadolu köyleri, Balkan Savaşı, I. Dünya Savaşı ve milli mücadelenin ardından, gerçekten çok büyük bir sefalet içindedirler. I. Dünya Savaşı öncesine nazaran, nüfus yüzde 25 azalmış, tarımsal mahsul yarı yarıya düşmüştür. Gerçekten büyük bir sefalet ortamı söz konusudur. Cumhuriyet'in kurucularının köylüyle yerinde karşılaşması, yoksulluğa bakışı, yoksullukla birlikte yaşamak için geliştiren stratejilerin kullanımını ve sosyal politikaları etkileyen bir durumdur. Bu etkinin, özellikle tecrit stratejisinin çok büyük önem kazanarak diğer bütün önlem arayışlarının önüne geçmesine yol açtığı söylenebilir.

Yakup Kadri Karaosmanoğlu'nun *Yaban*'ı, erken Cumhuriyet dönemi siyasi elitinin yoksulluğa bakışını göstermek açısından çok önemli bir kitaptır. *Yaban*, Cumhuriyet döneminin hiç tartışılmayan önemli edebi eseridir, ancak edebi yönüyle değil, daha çok sosyal ve politik içeriğiyle tartışılmıştır. Yakup Kadri'nin de Cumhuriyet kurucuları arasında yer alması ve onların dünya görüşlerini paylaşan biri olması dolayısıyla, bu bakış çok önemlidir. *Yaban*'da yoksulluğun anlatımı, bir yanıyla, Avrupa'daki yoksulluk anlatımına, Batı literatüründeki yoksula bakışa çok benzer. Yoksulluk sakatlıkla, hastalıkla, chealetle ve hayvani bir hayatla, insanlıktan çıkmış bir yaratığın durumuyla özdeşleştirilir ve yoksul hakikaten insana benzemeyen bir “öteki”dir. İnsana benzemeyen “öteki”yi insan olarak görebilmek için, “Neden böyle?” sorusunu sormak gerekir, Yakup Kadri de sorar: “Kabahat kimin?” der ve cevap verir: “Kabahat benim. Kabahat, bu satırları heyecanlı okuyacak arkadaş, senindir. Sen ve ben onları herkesten, her şeyden ve her türlü yaşamak zevkenden yoksun bir avuç kazazede halinde bırakmışız. Açlık, hastalık ve kimsesizlik bunların etrafını çevirmiştir ve chealet denilen zifiri karanlık içinde ruhları her yanından örtülü bir zindan gibi mahpuslardır.” Batı'daki örneklerde daha çok kabahati yoksula yükleme eğilimi görürüz: Bunlar yoksul, çünkü bunlar tembel! Yakup Kadri de suçlamadığı, ama varlıklarından fevkalade rahatsız olduğu yoksul köylülere, “Sizi gökten melekler inse kurtaramaz; çünkü sizi evvela sizden, kendinizden kurtarmak lazım!” der.

16. yüzyıldan 20. yüzyıla kadar Avrupa'daki yardım kurumlarının çoğu da , yoksulları sıkı bir disipline tabi tutarak eğitmek ve “onları kendilerinden kurtarmak” üzere kurulmuştur. Ancak, yoksul, Türkiye'deki gibi, ülkenin yerinde oturan ezici çoğunluğu olarak ortaya çıkınca, böyle bir disiplinli öğretmen rolü üstlenme olanağı ortadan kaybolur. Bunun yerine hem tecrit eğilimi, hem de bir kaçmaya, saklanmaya, görmemeye yönelik hastalıklı bir inkâr ortaya çıkar. Tek Parti döneminin ileri gelenlerinin köylülükle ilişkisi, bu hastalıklı inkârı yoğun bir şekilde yansıtır.

Cumhuriyet döneminde, yoksul denince akla gelen, köylüden başka bir grup daha vardır: Kimsesiz çocuklar, daha doğrusu şehit yetimleri. Yoksulluğundan ötürü çocukları suçlamak çok zordur; dolayısıyla da göz ardı edilemeyecek bir yoksul kategorisidir çocuklar. Tek Parti döneminde, terk edilmiş çocuklar ve “şehit yetimleri” dışında, sokak çocukları sorunu da sürekli gündeme gelir. Bu çocukların sayılarının 1930'ların ve 1940'ların başında 6000 olduğu söylenir. Bunlara karşı kullanılan yöntem de tecrit ve kategorizasyondur. Örneğin 1943 yılında Çocuk Esirgeme Kurumu İstanbul zabıtasıyla birlikte bir operasyon düzenler ve bu çocuklar büyük bir gizlilikle sayılıp sınıflandırılır. Bu sınıflandırmaya göre, bunların çok küçük bir kısmı dilenci olarak kullanılmak üzere ailelerinden üç-beş lira karşılığı satın alınıp İstanbul'a getirilmiş çocuklardır. Çok büyük kısmının babaları da serseridir; bunlar zaten sokakta doğmuştur ve iflahı imkânsız serserilerdir. % 30 da “evden düşme”dir; yani evden sokağa düşmüştür ve eğer 2-3 ay içerisinde bulunup ailesine teslim edilirse kurtulur, 2-3 ay sonra serserilik ruhu bunlara iyice işler ve iflahı imkânsızdır.

Bu çocuklara yönelik alınan önlem, bir kısmının hemen şehir dışına gönderilmesi, bir kısmının Darülaceze'ye gönderilip atölyelerde çalıştırılmasıdır; fakat çocuklar kaçtığı için bu işin çok zor olduğu söylenir. Gazete haberlerinden bazen, “5000 çocuğun Anadolu'ya dağıtılmasıyla mı bu iş çözülebilir mi?” diye sorulduğuna da rastlanır. Sorun Tek Parti döneminden sonra da devam eder; örneğin 1958'de, 15.000 sokak çocuğundan bahsedilir ve vilayet bunu üzerine bir toplantı yapar. 1986'da hazırlanan Birleşmiş Milletler raporunda ise, 2000'li yıllarda Türkiye'nin en önemli sorununun sokak çocukları olacağı dile getirilmektedir.

Suçlanamayan, suçlanması çok sor olan bir diğer yoksul grubu, sakatlarıdır. Tek Parti döneminde, sakatlığın dilenciler tarafından göz boyamak için kullanıldığından çok sık söz edilir, ama Osmanlı'dan kalma bir anlayışla, Darülaceze'de barındırılmaları öngörülür. Genel olarak yoksullara amacıyla işlev gören tek kurum Darülaceze'dir. 1896'da faaliyete başlayan ve Osmanlı zamanında Dahiliye Vekâleti'ne bağlı olarak çalışan bu kurum, sonradan belediyeye geçer. Gelirinin önemli kısmını eğlence yerlerinden ve şehir hatları vapurlarından gelen bir pay ve bağışlar oluşturur. Ancak bu payların belediyeden tahsil edilmesinde zaman zaman çok zorlanıldığı görülmektedir. Darülaceze'nin mevcudunun kreş hariç 1000 kişiden aşağı düşmediği, kreşlerde çocukların beşikte üçer üçer yatırıldığı, imkânların yeterli olmadığı söylenmektedir. Genel olarak yoksullar için faaliyet gösteren bir başka kurum da bulunmamaktadır.

Cumhuriyet döneminde yoksulluk sorunu genel olarak gönüllülüğe bırakılır. Bu bağlamda, gönüllülük esasıyla yola çıkan devlet politikasına yardımcı olmayı amaçlayan “üç kardeş kuruluş” söz konusudur. Bu kuruluşlardan Hilal-i Ahmer, yani Kızılay, yine Osmanlı'dan miras alınmıştır ve özellikle askeri ihtiyaçlar, savaş halleri veya doğal afetlerde ortaya çıkan durumlara ilgilenmek üzere kurulmuştur. Kuruluşunda askeri bir vurgu olmakla birlikte yoksullukla da uğraşır; örneğin 1930'ların sonunda ve 1940'larda, bazı yoksul çocuklara haftada üç gün ekmek ve helva verebilmektedir. İkinci kuruluş, Himaye-i Etfal Cemiyeti (Çocuk Esirgeme Kurumu), 1921 yılında Ulus Matbaası'nda bir araya gelen 10 arkadaş tarafından kurulur. Daha önce Osmanlı döneminde de yerel himaye-i etfal cemiyetleri olmakla birlikte, 1921'de kurulmuş olan bunların ilk ülke çapında faaliyet gösterenidir. Bu cemiyetin, 21 kişiden oluşan kurucular ve merkez komitesi üyelerinin 19'u mebusdur. Yani bir çeşit gönüllülük söz konusudur, ama Himaye-i Etfal Cemiyeti, Hilal-i Ahmer

gibi, devletten bağımsız da değildir. Bu iki kurumun devlet bütçesinden kanunla ayrılmış payları yeterli olmamakta, faaliyetlerin büyük bir kısmı bağışlarla devam ettirilmektedir.

Üçüncü kuruluş, Türk Hava Kurumu, bir yardım kuruluşu olmamakla birlikte adı her zaman diğer iki kuruluşla birlikte anılır. Kanunla çizilen çerçeve birbirine benzemekte, bağışlar konusunda da rekabet edilmektedir. Daha sonra 1928'de bunlara benzer bir kuruluş daha çıkar ortaya: Yardım Sevenler Derneği. Yardım Sevenler Derneği, Himaye-i Etfal'in yöneticilerinden Kırklareli Mebusu Fuat Bey'in teşvikiyle kurulur Amaçları, kadınların kadınlara yardım etmesi ve bu şekilde yardımın çocuklara ulaşmasının sağlanmasıdır; yani yine hedef çocuklardır. Yardım Sevenler Derneği, çeşitli devlet desteklerinden yararlanmakla birlikte, tek parti dönemi boyunca ve daha sonra uzunca bir süre, kamu kaynaklarından kanunla ayrılmış bir paya sahip olmamıştır ve bağışlara öteki kuruluşlardan daha da fazla dayanmak durumunda kalmıştır.

Gazetelere yansıyan bağış haberlerinde, sürekli çok yoksul çocuk olduğu, bunlara bir çare bulunması gerektiği yolunda feryatlara raslanmaktadır, ama söz edilen bağış miktarlarının da yardım edilenlerin sayısının da çok sınırlı olduğu görülmektedir. On liralık, yirmi liralık bağışlar, yirmi kişilik bir yurtlar veya üç yüz kişiye kömür dağıtılması gazetelere haber olur. Gene de, Türk Hava Kurumuna Kızılay ve Çocuk Esirgeme Kurumu için söz konusu olamayacak miktarlarda önemli bağışlar yapılabilmektedir.

Tek parti dönemi boyunca, İstanbul'da terk edilmiş çocukların sayısı çok fazla artmaktadır. Darülaceze annesi babası olmayan çocukları almadığı için, insanlar çocuklarını sokağa bırakmaktadır. Çocuklar bulunup Darülaceze'ye getirildiğinde ise genellikle çok geç kalmış olmaktadır. Bu konuda ne yapılabileceği sorusunun sorulup tartışıldığı bir politik ortam ise mevcut değildir.

Okullardaki çocukların aç olduğuna dair de çok ciddi haberler gelmektedir. Burada, bir çeşit okul aile birliği gibi çalışan mektep himaye cemiyetleri çok etkilidir. Cumhuriyet döneminin başında yaptıkları en önemli şey, çocukları bir örnek giydirmektir. Çocuklar bir örnek giydirilir fotoğraflar çekilir, gazeteye konular; fakat dönem ilerledikçe, yani çocuk yoksulluğu ve açlığı çok önemli bir durum aldığı ölçüde iş biraz daha ciddiye alınıp çocuklara yemek vermeye başlanır. Ancak zengin muhitlerdeki himaye cemiyetlerinin daha çok parası ve daha az yoksulu varken, fakir muhitlerdeki himaye cemiyetlerinde daha az kaynak ve daha çok çocuk söz konusu olduğu için bir dengesizlik söz konusudur; yani tam olarak çocukların karnını doyurmak mümkün olmamıştır.

1940'larda, bu işin bir devlet işi olduğu, yoksullara yardımın, sosyal politika önlemlerinin, devletin alması gereken önlemler olduğuna birtakım eleştirel sesler gelmeye başlar. Çalışan yoksulların durumuyla ilgili de birtakım öneriler gelir. Bu sesler, Sabiha Sertel, Suat Derviş gibi sosyalistlerin içinde bulunduğu *Tan* gazetesinden gelmekte, bu gazetede sosyalistler ile daha sonra Demokrat Parti'nin kurucularının içinde yer alacak kimseler, sosyal politika konusunda benzer görüşleri dile getirmektedirler. Bununla birlikte, 1950'lerde Demokrat Parti döneminde neden bu yönde daha fazla iş yapılmadığı bir merak konusudur.